

3. Ko e paasipooti 'a Honé kuo mole.
4. Na'a nau tñaki 'a e pa'angá ma'a honau tokouá.
5. Na'e ha'ú 'oku lolotonga lea 'a e tangata'eikí.

Ngāue 9: Laukonga mo e Tali Fehu 'i.

Ola ke a'usiá: Tohi e lea 'uhinga tatau mo e lea 'uhinga fehanga'angai 'o e ngaahi lea kuo to'o mei he ngāue 'oku fakahokó.

Talanoa:

'I hono 1777 'o e ta'ú, na'e Tu'i Tonga 'a Pau 'o hangē ko e fakamatala 'a Tuté. Na'á ne feme'a'aki mo e Tu'í ni. Kae lolotonga ko iá, 'oku hongofulu mā ua ta'u 'apē 'a hono 'aló 'a Fatafehi Fuanunuiava. Na'e **hala** 'a e Tu'í, 'oku kei si'i 'a hono 'aló pea na'e fakanofu hono tehina ko Ma'ulupekotofa ki he laine 'o e Tu'i Tongá.

Ko e kuonga eni, 'oku e'a ai 'a e **fetēleni** 'a Tuku'aho mo Tupou Moheofo. Ko e ta'ahiné ni ko e fale'alo 'o e Tu'í Kanokupolu ko Tupoulahi pea ko hono tuonga'ané ko Tu'ihalafatai, na'e Tu'í Kanokupolu. Na'á ne ta'ane mo e Tu'i Tonga ko Paú 'o 'alo'i ai 'a Fatafehi Fuanunuiavá.

Lolotonga 'a e hala 'a Paú na'e toe **kanoni'aki** 'a e faingata'a'ia he fonuá he toe hala mo e Tu'í Kanokupolu ko Tupou-lahi-si'í. Na'e lānga'ia leva 'a e vātamaki 'ia Tupou Moheofo mo hono tuonga'ane ko Tuku'aho he'ena fakatou feinga ki he tu'unga taki 'o e fonuá.

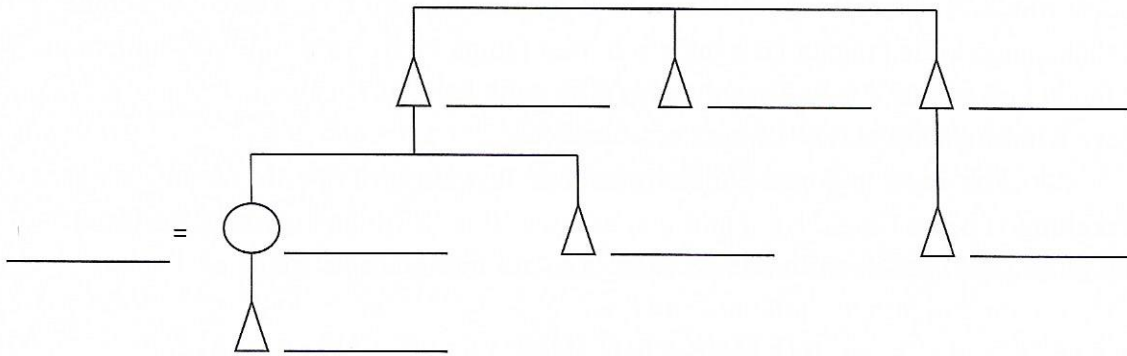
Na'e folau mai leva 'a Tuku'aho mei 'Eua he na'e 'ikai ke ne kātaki'i ke hoko 'a hono tuofefine ko e hau ia 'o e fonuá. Na'á ne tau'i ia pea **kapusi** ke hiki ki Vava'ú. Na'e 'ikai ke sītu'a ki he koká 'a Tuku'aho, kae fakanofu 'ene 'eikí 'a Mumui, ko e tehina 'o e ongo Tu'í Kanokupolu ko Tupoulahi pea mo Maealiuaki. Ko ia na'e kole 'a Tupou Moheofo kia Finau 'Ulukālala ke ne **tapa** kiate ia. Na'e 'ikai ke fai leva ha me'a 'e Finau he na'e **fūfūnaki** pē 'a 'ena vākoví kae toki hā pē he ngaahi ta'u ki mui pē.

(To'o mei he tohi TA'U TEAÚ: p.22 - p.23)

Fehu'i:

1. Ko e senituli fihá na'e hoko ai 'a Pau ko e Tu'í Tongá?
2. Ko e hā na'e lānga'ia ai 'a e vākovi 'a Tuku'aho mo Tupou Moheofó?
3. Fakahū/ fokotu'u 'a e ngaahi hingoa ko ení ki he feitu'u totonu ke fakakakato 'a e fakatātā ki he anga 'o e tuku'au mai (family tree) e fāmili 'o e Tu'í Kanokupolu ko Tupoulahi.

(Pau (T.T), Tupoumālohi (T.K), Mumui, Maealiuaki, Tupou Moheofo, Tu'ihalafatai (T.K) Tuku'aho, Fatafehi Fuanunuiava)

4. Fakamatala ki he 'uhinga na'e kapusi ai 'e Tuku'aho hono tuofefiné ke 'alu ki Vava'ú?

**Ngāue 10: Lea 'UHINGA
Tatau mo e Fehangahangai.**

Fakamatala 'i e 'uhinga, lea 'uhinga tatau mo e lea 'uhinga fehangaangai 'o e ngaahi

Tefito'i lea	'uhinga	Lea 'uhinga tatau	Lea 'uhinga fehangaangai
hala			
fetēleni			
kanoni			
kapusi			
tapa			
fūfūnaki			

lea ko ení 'i he'ene 'asi he fakamatalá.

TONGA FUSIFONUA

Tokua 'i he kuonga ke eé, 'i he kamata'anga 'o Tongá na'e te'eki ai ha 'otu motu ia, ka na'e 'i ai ha tangata ko Tonga hono hingoá, na'e folau ki ha motu 'i Ha'amoá 'o feinga māta'u mei ha toko taha ai na'e lahi 'a 'ene māta'ú.

'I he a'u atu 'a Tonga ki he motú ko hono hingoá ko Manu'a 'o ne faka'eke'eke 'a e tangata na'e 'i ai 'ene 'ū māta'ú ke 'alu ki ai. Ko ia na'e 'uluaki fe'iloaki mo ha fine'eiki ko hono hingoá ko Tavatava, 'o ne 'eke ange ki ai. Ko ia ne fakahā kotoa 'e he fine'eiki (Tavatava) 'a e ngaahi me'a kotoa fekau'aki mo e fiema'u 'a Tongá 'o a'u ai ki he'ene fale'i 'a Tonga ke ne 'ilo lelei 'a e māta'u totonu ki he fusi fonuá. Ko ia ne a'u atu leva 'a Tonga 'o fai hono fonongá ki he tangatá. Na'e tali fiemālie 'e he tangatá 'a e fononga 'o Tongá 'o ne 'amanaki he 'ikai 'ilo 'e Tonga 'a e māta'u totonu 'a ia 'okú ne faka'amu ki aí 'o 'ikai te ne 'ilo ne 'osi fale'i ia 'e he fine'eiki.

Ko ia ne taki atu leva 'a Tonga ki he feitu'u 'oku 'i ai e 'ū māta'ú (māta'u lalahi mo fo'ou 'o a'u ki he māta'u motu'a mo iiki 'aupito pea fa'ahinga kehekehe). Na'á ne fakahā ange kia Tonga ke fili pē ha māta'u 'oku loto ki aí. Ne 'osi tala ange

‘e he fine‘eikí ia ke ne fili e ki‘i māta‘u si‘isi‘i mo ‘ume‘umeá ‘o ne to‘o ia ‘o ne fakahā ange ki he tangatá ko e māta‘u ē ‘oku feinga ki aí. Na‘e ‘ilo leva ‘e he motu‘á kuo pau pē ne fale‘i ia ‘e Tavatava. Na‘á ne pehē leva ko Tavatava-‘i-Manu‘a. Ne ui leva e motú ko Tavatava-‘i-Manu‘a.

‘I he ma‘u ‘e Tonga e māta‘ú, na‘á ne fusi‘aki leva ‘a e ‘otu motu Tongá ‘o fakahingoa pē ko Tonga. Na‘e talu mei ai mo e ‘iloa ‘a Tonga ko Tonga Fusifonua hono hingoá, koe‘uhí ko ‘ene fusi hake ‘a e ‘otu motu lahi ‘o Tonga ní.

KO MAKÁ MO HONO FALE TAO.

‘Oku pehē ‘e he talanoá ko Maká ko e taha ‘o e kau to‘a na‘a nau le‘ohi ‘a e ‘ū matapā ko ia ‘e ono ‘o e kolotau ‘iloa ‘i Tongá ni ko Feletoá ‘i he ta‘u 1808 nai. Na‘e le‘ohi ‘e he to‘á ni ‘a e kongá tahi ‘oku hanga hifo ki ai ‘a e ngaahi matapā ‘o e kolotaú, kā ki he kauvai Taoá, kae le‘ohi ‘e he to‘a ko Kakahu ‘a e kauvai Neiafú.

Ko e ongo to‘á ni na‘e ‘i ai hona faletao, pea na‘e fu‘u faingata‘a ke hao hake ha folau tongiaki pe kalia ta‘e ‘ilo ki ai ‘a e onga to‘á ni.

‘Oku pehē na‘e ‘i ai e fa‘ahinga kalasi tao ‘e nima ‘i he faletao ‘o Maká, ‘a ia ko e **tao foto‘ifai, tao tulitau kumi, tao fofonga po‘uli, tao matakumi mo e tao matafuhifuhi**. ‘Oku ‘i ai ‘a e talanoa ‘o pehē ko e ngaahi taó ni na‘e ngāue‘aki pē ‘i ha taimi ‘o fakatatau ki hono fōtunga mo e ngāue te ne malava. Ngali ‘oku tala pē ‘e honau hingoa taki taha.

Na‘e mahino ko e taó ko e taha ia ‘o e me‘atau na‘e ngāue‘aki ‘e he kau to‘a ‘i ono‘ahó. Na‘e lahi hono ngāue‘aki ‘i he taimi ‘oku kei mama‘o ai e fili pē ko e taimi ‘oku hola aí.

‘Oku hā he talanoa ‘e taha, ne kafo ‘a e to‘a ‘e taha ko Si‘ulua ‘i he kolotau ‘i Feletoá ‘i he tao taha ‘a e ongo to‘a na‘á na le‘ohi ‘a e matapā ko Fatungakoá. Hili ‘a e ikuna ‘a Tupou 1 ‘i he taú na‘e pau ke fili ‘a Maka, tu‘unga ‘i he‘ene tokoni mo hono faletaó kia Tupou 1 ha me‘a te ne fie ma‘u.

Na‘e fie ma‘u pē ‘e he to‘á ni ‘a e toenga taumafa ‘a e tu‘í. ‘Oku kei tukufakaholo ai pē ‘i hono hakó (Maka) ‘a e langilangí ni.

KO E KĀTOANGA ‘INASÍ MO E FEINGA KOTONÉ.

Ko e kāoanga eni ‘a e Ha‘a Tu‘i Tongá, ‘a ia ko e taimi ia ‘o e polopolo ‘o e me‘a kotoa pē ‘a e kakai ‘o e ngaahi fonua kotoa ‘o Tongá ni, mei Tongatapu ‘o fai atu ki Tokelau mama‘o mo ‘Uvea mo Futuna. Na‘e ha‘u ‘a e ngaahi matakali kotoa mo e fua ‘o e fonuá mo e ‘enau toutai kehekehe, ‘o nau fakataha ki he kolomu‘á ki Lapaha.

Ko e hingoa ‘o e tangata Ha‘amoá ko La‘ā‘ulu. Pea ko e feinga Kotoné ‘oku ‘i ai ‘a Taufā‘ahau mei Ha‘apai. Pea fai e hema ‘a e Ha‘amoá, ‘oku ‘ikai makātaki‘i ‘e Taufā‘ahau ‘a e fie to‘a ‘a e mulí.

Ka na‘e ‘ikai ha ‘akau tau ‘a Taufā‘ahau hangē ko e ‘akau tau ‘a e tangata Ha‘amoá peá ne kakapa hake ‘o hamusi hifo e va‘a palalafa mata mei he fu‘u niu na‘e tu‘u aí pea ne kaila atu, “***Ha‘u heni e hema ko ená***”

Pea afe mai e tangata Ha'amoá, na'e hangē ko e fakakaikaitau 'a e Filisitia ko Kolaiafé ki he tau 'Isilelí.

Na'e 'aho lahi 'a e katoangá ni, pea fai ai mo e fa'ahinga fe'auhi kehekehe 'i 'uta 'o hangē ko e fangatua mo e fetā'aki kehekehe, pea fai foki ki tahi ki he siu kakau mo e siu 'a'alo. Na'e fai fakafonua 'a e fe'auhi ni, ke vakai pe ko hai 'oku hau 'i he ta'u taki taha.

Ko e taha 'o e ngaahi fe'auhi ni ko e lele mo e tuki mo e *kalofi*. Na'e tautau toko tatau honau tokolahí, pea hopo atu ha kau tangata matapoto mei he fonuá 'e tatau honau tokolahí pea hopo atu ha tangata matapoto mei he fonua 'e taha pea tu'u 'otu ua 'a e kau tuki 'o fehāngaaki, kae lele 'a e fita ko ēé 'i he vaha'a 'o e ongo 'otú, 'o nau tuki ki he tangata 'oku lele 'i lotó.ko hono vāmama'o ko e *feinofi* pē 'a e ongo 'otú 'a eni 'oku ma'u ai 'a e lea ko e *fe-vā-feinofi*.

Kapau 'e hao e tangata 'oku lele 'i lotó, pea ko e fo'i kai ia 'e taha, pea fai ai pē ki he kai hongofulu; pea ma'u 'e he fa'ahi ko iá 'a e lele no e tuki moe kalofi. Ko e katoanga na'e mālie pea longoa'a foki mo hono *fakakaekaé*.

Ko e faiva 'e taha ko e mātu'a, 'a ia na'a nau ta'utu fehangahangai pea nau feinga ke fakatatau 'a e fola nima atu 'a e fa'ahi 'e tahá, pe 'oku kuku atu pe fōlahi, kae fiu feinga e fa'ahi 'e tahá ke fakatatau atu. Pea ko ia 'e 'ikai tonu 'ene fakahoa atú pea *'ulungia* ia 'o tu'u kae tautaufetongi atu ke a'u ki he 'osi'osingamālie 'a e kau mātu'á pea ko ia na'e mālohi, 'e hau ia 'i he ta'u ko iá. Pea hoko 'enau tutukú, te nau teu mai ki he 'Inasi 'o e ta'u 'oku hokó.

Na'e 'i ai e fe'auhi 'e taha ko e fetā'aki 'akau, pea na'e *holoi tangata* 'a e fe'auhi ko 'ení.

Kuo fuolua ta'u mo e hau *fakaleveleva* 'a e tangata Ha'amoá 'i he fetā'akí. Pea ko e kamata pē e Feinga kotoné,mo e pole 'a e tangata Ha'amoá. Pea kaikaila pē mo hema (pole) takai, *"Ko e hema e ki Tongatapu, mo e hema ē ki Ha'apai, 'o fai pehē ki he 'otu fonuá kotoa"*. Ka loto-lahi ha taha te ne kaila atu. *"Afe mai heni e hemá!"* pea ko e fetā'aki ia 'e hoko ai.

Ne pole atu kia Taufā'āhau ke fua tā ia kae kole atu 'a Taufā'āhau ke tomu'a tā ia he ko hono mala'e. Ne tali 'e he Ha'amoá 'o lea atu *"Pe'i tali mai koe"* Ne hiki 'ene fu'u hapó mei 'olunga ki he langi 'o Taufā'āhau peá ne pale'i 'ene fu'u taá 'o kaila atu 'a Taufā'āhau, *"Pe'i tali koe"*. Pea hiki 'ene fu'u tofi-kulú mei 'olunga kae langomi 'e he Ha'amoá kae mole hifo pē e fu'u *tofikulú* 'o fesi'i e *lalango* 'o e Ha'amoá, 'o hifo ai pē ki hono funga 'ulú, pea *mape'e* hifo ai pē e tangatá 'o fālai he kekekelé, Ko e fo'i tā pē 'e taha:

'Oku ui 'a e tā ko ia 'a Taufā'āhau ko e "Hifofua" Ne 'osi e fiekāimu'a 'a e fu'u Ha'amoá. Mahalo ko e tā ia 'oku ui ko e *"Taha-kae -afé"* Talu ai mo e hau 'a Taufā'āhau he feinga kotone ko iá pea hei'ilo ai pe na'e toe 'i ai ha to'a 'e fie hema he ngaahi ta'u na'e hokó.

(to'o mei he okooko 'a Dr. Sione 'Amanaki Havea)

KO E TUPU'ANGA 'O E NIÚ

Fakamatala: Ko e talanoa 'oku 'amanaki ke mau fakatātaa'í ko etupu'anga 'o e niú. Pehē tokua na'e 'i ai ha ongo mātu'a ko Tufu mo Kale, na'á na nofo 'i Ha'angongo i he feitu'u fakahahake 'o Tongatapu. Na'e tu'u 'a Ha'angongo 'o hanga ki Fanga'uta pea toki **hiki** ki 'uta 'o ui ko Malapó. Na'e 'ikai ha fānau 'a e ongo mātu'á ni ka 'i he 'aho 'e taha na'e lea ange 'a Kale kia Tufu.

Kale: Tufu, 'oku 'i ai e **ongoongo** fakafiefia 'oku 'ai ke u fakahoko atu kiate koe. Ko aú 'oku ou feitama.

Tufu: Kale, ko e toki ongoongo fakafiefia mo'oni ia kiate au. Ko e ta'u eni 'e fiha 'eta nofo mali mo e 'ikai pē ha fānau kae mālō kuo **fakakoloa** kitaua ke 'i ai pē 'eta fānau.

Fakamatala: Ne na nofonofo atu pē kuo fā'ele 'a Kale kae **pangó** na'e 'ikai ko ha ki'i tamasi'i pe ta'ahine ka ko e fu'u tuna. Ko ia Na'á na 'ave leva 'ena tamá 'o tuku he 'ana na'e ui ko 'Ana-'a- Tuná. Na'e ai pē ki'i vai he 'aná pea na'e tauhi pē mo fafanga ki ai 'i he taimi **fangailupe** e la'aá.

Tufu: Ko aú kuo mate hoku mā he kuo **pavaki** e talanoá he fonuá ni fekau'aki mo 'eta tamá.

Kale: 'Oiauē! Tufu fakamolemole pē 'ikai te u 'ilo pe 'e toe fēfē. Tuku pē ā 'i 'ana ke ta tauhi pē mo fafanga he ko e fua pē ia hota manavá. Ko e 'ofá 'e totongi 'ofa pē ia.

Fakamatala: Ne fai atu e nofo 'a e ongo mātu'á ni kuo fu'u lahi e tuná pea toe feitama mo Kale. Ko ia na'e lea ange leva e tuná kiate kinaua.

Tuna: Kale, kapau leva te ke fā'ele ko ha ta'ahine fefine pea 'oua mu'a te ke fakangofua ke'alu ange 'o kaukau 'i he vaí.

Kale: 'Oku lelei.

Fakamatala: Ko ia 'i he **hokosia** e taimi 'o 'enau **fakatu'amelié**, kuo fanau'i mai 'e Kale 'ena ongo māhangafefine. Ko e fiefia ka ko ha fiefia 'a e ki'i fāmilí ni. Na'e fakahingoa leva 'a e ongo māhangá ko Teuhie mo Kaloafu. Na'e fūfuu'i foki 'e he ongo mātu'á e tuna mei he ongo māhangá ka na'e 'alu pē 'ena lahi mo 'ena fakatokanga'i 'a e toutou 'ahia 'e he ongo mātu'á e vaí mo e 'ave ai pē e me'akaí. Ko ia na'e lea ange leva 'a Teuhie kia Kaloafu.

Teuhie: ‘Oku ‘i ai e me‘a ‘oku ou fakatokanga‘i ko e fangailupe pē ‘a e la‘aá ‘i he ‘aho kotoa kuo pau ke ‘alu ai ‘eta ongo mātu‘á mo e kofukofu me‘akai ki he vai he ‘aná pea ‘oku tapu foki ke ta ō mo kitaua ki ai. ‘Oku ou fie ma‘u ‘e au ke u ‘ilo pe ko e hā e me‘a ‘oku hokó.

Kaloafu: Mahalo ‘oku sai ke ta hanga ‘o muimui‘i ke ta sio angé pe ko e hā he ‘oku ‘ikai te na tala mai ha me‘a kiate kitaua. Ko e taimi pē te na ō ai ‘a efiafi pea tuku pē ke na mu‘omu‘a ka ta toki muimui atu pē ‘i he hala te na fononga aí.

Fakamatala: Na‘e ‘ikai **misi** e ongo mātu‘á ni ki he me‘a kuo **fa‘ufa‘u** ‘e he ongo mahangá. Na‘á na **feto‘oi** atu leva mo e **mūnoá** ‘i he taimi anga-mahení ki he feitu‘u tatau ‘ikai te na ‘ilo ‘oku muimui atu pē ‘a e ongo mahangá ia. Ka ‘i he‘ena a‘u atú kuo toutou uku e tuná ia ‘o pulia ‘i he loto vai.

Tufu: Kale, ko aú ‘oku ou ongo‘i ‘oku ngali kehe. Ko e ‘aho fo‘ou eni ‘okú ta ōmai ai ‘oku kehe ‘a e tō‘onga ‘a e tuná. Ko e hā ho‘o fakakaukaú?

Kale: ‘Oku ou tui pē kuo ‘ilo ‘e he ongo mahangá e me‘a kuo hokó he ‘okú ke mo‘oni ko e ‘aho fo‘ou eni ia.

Fakamatala: Lolotonga ‘ena talanoa ko ení mo e a‘u atu ‘a e ongo mahangá. Na‘e toe ‘āsili ai ‘a e **mofuta** mo e **tafihu** ‘a e tuná. Ne nau ongo‘i leva ‘oku nau ilifia pea nau hola ki Hihifo mo Hahake kae ngaolo atu pē e tuna ia pea nau iku ‘o tu‘u fakamaka ‘i tahi kae ‘alu e tuná ia ‘o hake he ki‘i vai ‘i Ha‘amoa. Tā ko e vai ia ‘o e Ta‘ahine Taupo‘ou ko Hiná.

(Ko e konga pē eni ‘o e Talanoá. Hoko ke kakato e talanoá)

(Ohi mei he ‘Efinangá)

KAVEINGA: KO E FE‘AUHI ‘A E ONGO ‘OTUA MO TANGATA

‘I he **kuonga mu‘á** ‘i Tongá ni, pehē tokua na‘e ‘i ai ha ongo ‘otua mo tangata. Na‘e nofo ‘a e taha ‘i Tofua pea na‘e ui ia ko Tāufa pea nofo e taha ‘i Mo‘unga‘one ‘a ia n‘e ui ia ko Fakapatū. Na‘á na **feongo‘aki** pea na‘á na fakatou faka‘amu ke na fetaulaki mai ha ‘aho he na‘á na fakatou holi ke na hoko ko e to‘a, mālohi mo poto taha pē ‘i Tongá ni. Na‘e meheka pē ‘a Fakapatū, ka na‘e ‘ikai ofi ia ki he meheka ‘a Taufá. Na‘e faifaí pea ‘ikai kei malava ‘e Taufá ‘a ‘ene meheka ‘ia Fakapatuú mo ‘ene fie ‘ilo pe ko e mo‘oni ‘a e ngaahi me‘a kuó ne **ongona** kau kiate iá, ko ia na‘á ne pehē te ne ‘alu ke a‘u kia Fakapatū.

Na‘e **tukufolau** atu ‘a Taufá ‘i ha fu‘u kalia ki Mo‘unga‘one. Na‘e ‘ilo‘i kei mama‘o atu pē ‘e Fakapatū ‘a e fotu ange ‘a e folaú peá ne pehē te ne fai ha fo‘i talitali ‘o e folaú. Ko ia na‘á ne **feto‘oi** atu ‘o hū ki ha ‘ana ‘i he **taulangá**. Na‘á ne toki **fakamanga‘i** hono ngutú ‘o fālahi tatau pē mo e ngutu‘i ‘aná peá ne toki tali ai ki he tau ange ‘a Taufá.

‘I he te‘eki ke tau lelei atu e folaú ki ‘utá, kuo hopo atu ‘a Taufá. **Kohu** ‘e ia ‘oku te‘eki ‘ilo‘i ‘e Fakapatū kuó ne tau ange peá ne pehē te ne fai ha me‘a ke faka‘ohovale‘i‘aki

‘a Fakapatū. Na‘á ne fakavave atu leva ki he ‘aná ‘o ne meimei hū atu ki loto ka ne ta‘e‘oua ‘a ‘ene tu‘u si‘i hifo ke sio ki he ngaahi maka hina ‘oku **fetāupe‘i** meí he ngutu‘i ‘aná mo e ni‘ihi ‘oku tu‘u ‘o hanga hake mei lalo ki ‘olungá. Na‘e ‘ai ‘ene fu‘u ‘oho ‘o puna ki mui ‘o kaila atu, “Fakapatū, tā ko e fakapō kuó ke mei folofua au ! Tāpuni‘i ho fu‘u ngutú peá ke hū mai mei he ‘ana! ‘Okú ke pehē koā ‘e koe te u tō ‘i ho‘o kākā ‘oku faí?”

Na‘e hū mai leva ‘a Fakapatū ‘o pehē atu, “Ko e hā e me‘a lahi ‘okú ke fononga mai ai ki hoku ki‘i motu masivá ni? Na‘á ke ha‘u ‘o ‘eva pē pe na‘á ke ha‘u ke ako ha taha ‘o hoku ngaahi faivá?” Na‘e ‘ikai ke kātaki‘i ‘e Taufa ‘a e lea pehē ange ‘a Fakapatuú he ‘okú ne nofo‘aki foki ‘a ‘ene lau ko ia pē ‘a e poto mo e to‘a taha ‘i māmaní.

Ko ia, na‘á ne pulia fakafokifā atu leva kae ‘asi **fakatu‘upakē** mai leva ha ki‘i fo‘i vete. Hili ia, peá ne toe ‘asi tu‘o ua mai ‘o pehē atu kia Fakapatū. “Ko e hā ha‘o lau ki ai? ‘Ikai ko e fo‘i faiva mālīe ia? Fai ki he hā ‘e ‘ikai te ke teitei lava ‘o liliu ki ha ika? Tali atu ‘e Fakapatū,

Ko e toki fo‘i faiva mo‘oni ia, pea ‘oku mo‘oni ‘a ho‘o laú, ‘e ‘ikai te u lava ‘e au ‘o fai ‘a e faiva ‘okú ke lavá ‘e koe. Ko e hā fua e ngaahi faiva kehe ‘okú ke lava ke fai? Fēfē mu‘a ke ke liliu ki ha ki‘i nge‘esi fīngota?”

Na‘e vave ‘aupito ‘a e tō ‘a Tāufa ‘i he fakahekeheke ‘a e motu‘a ko Fakapatuú. Na‘e **pupula** hono ‘ulú ‘o ne **futa‘aki** ‘ene potó mo ‘ene pehē ko ia pē ‘oku mā‘olunga tahá. Na‘e hangē ko ē ‘oku puke he **sekisekiá** ‘o ne liliu ko e fo‘i manupuna, pea mei ai ki he fo‘i **mangamanga‘ātai**, hoko ai mo e fo‘i niu, mei ai ki he fu‘u siaine, pea toe liliu ko e fo‘i paka kula.

‘I he ‘osi ‘ene liliu kotoa pē na‘á ne fai atu ai pē he fehu‘i tatau kia Fakapatū. “Fēfē ha‘o lau ki he ngaahi faiva ko iá? Tahá te ke lava ke fai ha me‘a pehē.”

Na‘e ‘ikai ke toe ha me‘a he liliu holo ki ai ‘a Tāufa pea faifai kuó ne vaivaia mo hela‘ia. Na‘á ne ki‘i tu‘u si‘i hifo ‘o mālōlō. Na‘e ‘ikai ke ne fakatokanga‘i kuo pulia **fakafokifā** pē ‘a Fakapatū ia.

Na‘á ne fiu he ui ka na‘e ‘ikai ke tali mai ‘a Fakapatū ia. Na‘á ne kumi holo ka na‘e ‘ikai ke ne ‘ilo ia. Faifai pē kuo ongo‘i ‘e Tāufa ‘oku ‘i ai e me‘a faíkehe ‘i hono keté. Na‘e kamata ke langa mo **aake** pea a‘u ki he **tangilengilá**. ‘Oiauē fakapō! Tā ‘oku ‘i loto ‘a Fakapatū. Tā ko e ngaahi lea **fakavikiviki** ‘a Fakapatuú ko e fakahekeheke mo e kākā. Na‘á ne tuku pē ke ‘osi ai e ivi ‘o Tāufa ka ne toki fai pē ‘e ia ‘a e fo‘i faiva mālīe ‘e taha ke fo‘i ai ‘a Tāufa. Ko ‘eni kuo ‘ikai ke toe ‘i ai ha ivi ‘o Tāufa ke fai‘aki ha‘ane fo‘i mana ‘e taha ke ta‘ofi‘aki ‘a Fakapatū meí he‘ene **fakapupula** hono keté.

Ko e lahi ‘o e fakapupula ‘a Fakapatuú, ko e lahi ange ai pē ia ‘o e pupula ‘o e kete ‘o e to‘a ko Taufá. Na‘e ‘ikai ke kei **matu‘uaki** ‘e Taufa ‘a e mamahí peá ne tangi atu. “Oiauē, Fakapatū. ‘Ofa mai ‘o hū mai ā ki tu‘a na‘a **pā** hoku keté. Te u foaki atu ma‘au ‘a e kotoa ‘o hoku kelekélé mo ‘eku koloá”.

Tali hake ‘a Fakapatū, “Taufa, ‘oku ‘ikai te u fie ma‘u ‘e au ho **kelekélé** pea mo ho‘o **koloá**. ‘Okú ou fie ma‘u pē ke ke fakapapau mai ‘e tapuni ‘a e ngutu ‘o e me‘a kotoa pē ‘i tahi meí he kakai ‘oku nofo ‘i Mo‘unga‘oné”.

Na’e hangē ‘oku **fakatoupīkoi** holo ‘a Tāufa ke fai ha tali. Ko ia ai, na’e toe pupula lahi hake ‘a Fakapatū kae ‘oi’oiaue ‘a Tāufa he mamahí. **Tuai e kemo** mo ‘ene kaikaila, “‘Io! ‘Io! Te u tapui ‘a e me’a kotoa pē ‘i tahi mei ha’anau ala ki ha taha Mo’unga’one”.

LEA KI HE FONUA

KAKAI	HOU‘EIKI	TU‘I
‘alu	me‘a	hā‘ele
kai	‘ilo	taumafa
lea	me‘a	folofola
sio	me‘a	‘afio
mata	tau‘olunga	langi
mohe	toka	tōfā
mo‘ui	laumālie	lākoifia
‘uhiki	fānau	fale‘alo
pōpao	sū	topuva‘e
kofu	fetongi	fakama‘u
fīnemotu‘a	fefine	ta‘ahine
toto	toto	ta‘ata‘a
kaukau	tākele	fakamālū
tangutu	me‘a	‘afio
va‘inga	mā‘imoa	maa‘imoa
kake‘i	ta‘ovala	‘aofivala
fa‘itoka	mala‘e	langi
poto	‘ilo	maama
manako	manako	mokoi
kaulihi	nima	to‘ukupu
‘ulu	fofonga	langi
ngala	tangi	tutulu
kosi	tuku	tulaki
mohe‘anga	toka‘anga	tōfā‘anga
milimili	tākai	likivai
faka‘ofa‘ofa	talavou	hoihoifua
fā‘ele‘i	‘alo‘i	fakahifo
tekihi	lalango	ta‘omifonua
tamai	‘eiki	‘eiki
maka	nifo	koloa
tu‘a	ō	takafalu
kete	manava	fatu
tanu	fai	telio
ina	kata	lōlōfia
tamate‘i	fakapoongi	feia
heuheu	helu	tu‘aniu

KAKAI	HOU'EIKI	TU'I
fata	vaka	kauala
mohevale	misi	lika
vaivai	motu'a	toulekeleka
'eve'eva	fakahauē	fakahokonoa
'uma	'uma	fekita
me'iholo	kafu	penu
falevao	vao	vaotapu
konā	hu'akava'ia	malahia
talikula	mūmū	fakavao
pōtalanoa	feme'a'aki	fefolofolai
kakala	fakamokomoko	fakamokomoko
mama kava	'ilo kava	taumafa kava
tafa'i	pola'i	fakamonuka
fulufulu	halakava	hoha'a